

Ad fontes!

Лариса Семенюк

УДК 821.161.2.09.

ЗООМОРФНІ ОБРАЗИ УКРАЇНСЬКОЇ БАРОКОВОЇ ПОЕЗІЇ (НА МАТЕРІАЛІ ВІРШІВ ДАНИЛА БРАТКОВСЬКОГО)

Авторка аналізує систему зооморфних образів поезії Данила Братковського, з'ясує специфіку використання й символічне значення бестіарію в контексті барокових епіграм поета.

Ключові слова: зооморфний образ, бестіарій, епіграма, барокова поезія, символ.

Larisa Semeniuk. Zoomorphic images in Ukrainian baroque poetry (on the basis of Danylo Bratkovsky's poetry)

The article analyzes the zoomorphic imagery in Danylo Bratkovsky's poetry, paying special attention to the specifics of usage and symbolic meanings of the bestiary in the context of the poet's baroque epigrams

Key words: zoomorphic image, bestiary, epigram, baroque poetry, symbol.

Утвердження стилю бароко в українській літературі XVII – XVIII ст. найочевидніше простежується у змісті образу як основної одиниці творчості. На зміну ренесансній ясності і простоті вислову приходять алегорично-символічний спосіб художнього мислення й відповідна образність, традиції якої сягають усної словесності та середньовічної літературної творчості. У системі української барокової поезії вирізняються вірші з церковнослов'янською, антично-ренесансною (“латинською”), народною образністю [1, 40-41]. Великий пласт цих творів насичений зооморфними образами, використання яких відкривало митцям широкі можливості доступу до різних культурних кодів.

Зооморфні образи давньої української літератури на сьогодні найповніше висвітлено в монографії О. Сліпущо “Давньоукраїнський бестіарій” (К., 2001) [див.: 4]. Предметом дослідження в цій праці стали переважно твори середньовічної літератури (так звані “Бестіарії”), а також барокова геральдична поезія і творчий доробок Г. Сковороди. Мета цієї статті – простежити специфіку використання зооморфної образності у творчості одного з найяскравіших барокових поетів – Данила Братковського.

Вивчення системи зооморфних образів поезії Братковського, започатковане студіями В. Шевчука [2, 5-32], дасть можливість не лише зрозуміти глибинну сутність художніх творів поета й барокової поезії загалом, а й розкрити деякі риси українського менталітету в непростий період життя нації, яким була друга половина XVII ст.

Д. Братковський творив літературу так званого “середнього” та “високого” бароко. Більшість віршів його поетичної книжки “Світ, по частинах розглянутий” – це типові епіграми, в яких важлива роль належить не основному, а

вторинному значенню слів, виразів, а також повторам, співзвуччям і словесній грі. Як слушно стверджує Д. Чижевський, структура епіграми не базується винятково на формальних елементах. Вони лише підтримують її внутрішню будову, зумовлену відношеннями тих понять, які перебувають у центрі руху думок епіграми [5, 37]. Світські епіграми Д. Братковського цілком присвячені людині. У їх структурі зазвичай можна виокремити дві частини: одна з них (в основному перша) – це висвітлення явищ суспільного, морально-етичного характеру; друга – переважно повчальна, має алегоричне забарвлення. Саме в цій частині епіграми, що нагадує мораль байки, найчастіше спостерігаємо звернення до зооморфної образності.

Д. Братковський як типовий бароковий поет досить часто вдається до bestiarних образів. За нашими підрахунками, із 525 віршів його поетичної збірки такі образи у вигляді символів, алегорій, персоніфікацій, уподібнень, порівнянь тощо трапляються у 120 зразках. Зооморфна символіка в поезіях безмежно широка. Окрему її групу творять звірі, дикі й домашні, іншу – птахи, також плазуни, комахи, ракоподібні земноводні. Образів фантастичних і феєричних тварин у віршах поета не виявлено.

За висловом В. Липинського, книжка Д. Братковського – “остра сатира в жартівливій формі на сучасне суспільство” [2, 403]. Поет висловлює моральні повчання, дає настанови, часто завуальовані, обережні, вдається, за словами В. Шевчука, до “складної натякової поетики” [2, 7]. Складником такої поетики виступають зооморфні образи-символи. Крізь їх призму автор намагається краще роздивитися світ людей, сучасне йому суспільство, проаналізувати дії та вчинки представників різних соціальних груп, розкрити історичні, суспільні й моральні проблеми епохи.

Вказівку на алегоричність містить текст “Ліпше з левом у пустелі, аніж з лихою жінкою”, в якому світ зображено як “великий звіринець” [2, 227]. Зі звірами і птахами порівнюються люди у вірші “Чим живуть пани”:

Всі ми-бо люди, німують звірята,
Всякі звірята і птаство-пташата [2, 213].

У творі “Світ” (“Що це, о Боже!..”) образ звіра символізує минущість земного життя: “Все пробігає, як звір у поземі” [2, 101], – а в епіграмі “До ловчого” автор порівнює зі звіром уміст кишені. Відповідно, ловитва звіра тут означає гонитву за прибутками: “...шеляг в мене як звірина”; “...Зараз я не ловчий, не ловлю в калиті” [2, 63].

Прикметна риса книжки Д. Братковського – широкий показ соціальних і моральних контрастів у суспільстві, протилежність двох світів – шляхетського, панського та вбогого. Ця особливість яскраво виявляється й на рівні зооморфних образів. Для характеристики негативних соціальних явищ і типів використовуються негативно марковані образи хижаків – звірів і птахів (*вовк, рись, дикий кабан, шуліка, яструб, трутень*), а для зображення суспільних низів – ті зооморфні образи, за якими традиційно закріпилися людські чесноти (*вівця, заєць, курчата, голуб, сокіл, перепілка* та ін.). У вірші “Хтось до автора” Д. Братковський удається до відомого прислів’я “Знайся кінь з конем, а віл з волон”, що свідчить про народне розуміння законів суспільної диференціації:

Забув – прислів’я живе здавна з нами:
Як кінь між коней, а віл між волами [2, 173].

У низці епіграм контрастні за своєю природою зооморфні образи фігурують поряд: один із них постає носієм позитивного начала, другий – негативного. Наприклад, *вовк – овечки, кіт – миша, зайці – лис, бджола – трутень, кури – шуліка (яструб), дикий кабан – пташки* тощо.

Світ у поета нагадує полювання, де одна частина суспільства уподібнюється до *вовків*, а друга – до *овець* чи *зайців*. Особливо часто вживана бінарна пара *вовк – вівці (барани)*; її знаходимо в 11 віршах збірки. На думку О. Сліпушко, ці бестіарні образи тісно пов'язані з християнською біблійною традицією та її символікою, згідно з якою вівця виступає символом жертви, а вовк – утіленням насилля [3, 129-130]. У такому значенні використано ці образи й у віршах Д. Братковського. Скажімо, вівці уособлюють осіб різних соціальних станів (жовнірів, орачів, простих селян), але в усіх випадках – людей невинних, смиренних, що потерпають від сваволі сильних та владних: "...Кожен невинну вовк овечку душить" [2, 145], – про бідних жовнірів; "Спить в ніч овечка, як досить поживи. / О хтивість ваша! Не спить вовчик хтивий" [2, 147], – про бідного орача й неситого пана; "Вовк з баранами мир буде чинити, / Аж доки їхнім м'ясивом він ситий..." [2, 263], – про жадібних турків і завойовані ними народи; "Як важко бути вівці між вовками, / Так і цнотливим поміж лайдаками" [2, 291], – про порядних і ледачих.

Відтак поет дає пораду бідним не водитися з багатими, тим більше не вести з ними марних суперечок ("Диспут з паном убогого"):

Баране, раджу з вовком не тягатись,
Хвоста одірве, то будеш скрадатись! [2, 49].

Поет попереджає, що в сучасному суспільстві не лише бідний мусить остерігатися багатого, а й навпаки, адже терпіння бідолашних овечок теж має свою межу:

Вовку, з овечок шкури ти знімаєш,
Яму на тебе не один копає [2, 359].

Найуживаніший у віршах Д. Братковського образ *вовка*. Традиційно він має негативне забарвлення: із ним пов'язані такі риси людського характеру, як жадібність, злість, жорстокість, підступність. При цьому поет нерідко пристосовує до змісту своїх творів перефразовані народні приповідки, в яких фігурує цей образ: "Вовку безпечніш в своїм домі-лісі" [2, 79]; "В одному лісі вовк з вовком рідниться" [2, 97]; "Заради м'яса вовк у яму пада" [2, 157]; "Вовк вовка хвалить..." [2, 169]; "А вовка тягне натура до лісу" [2, 207]; "Й вовків, буває, в лісі марно носить" [2, 223]. Із образом вовка у вірші "Пересторога" асоціюється біда ("Біда – вовк дикий...") [2, 97], а в поезії "Як читає смерть" – небезпека й загибель: "Пильнуєш вовка, а вовк тебе лизька" [2, 167]. Поведінка хижої тварини надається до змалювання пияка ("Як пияки п'ють") [2, 89], зажерливого старости ("Староство черемиське") [2, 109], хтивих людей ("Про вовка") [2, 127], крутіїв ("Фігли") [2, 221], драпіжних жовнірів ("Жовнірська челядь") [2, 337].

Близький до вовка у творах Д. Братковського образ *лиса*. "Лис – франт, і вовк – франт, з натури виходять", – говориться у вірші "Про найчільніших ошуканців" [2, 211]. Тут в образі лиса виступає жид, якого всі вважають справжнім ошуканцем, забуваючи, що й серед своїх є чимало ласих на поживу. Продовжує цю тему вірш "Дурний мудрий", де йдеться про мудрого з міхом, облудника та драча

(лис) на ім'я Франтішек, отже – поляка, і дурня без міха (втілення убозтва) на ім'я Кіндрат, отже – українця. Відтак, на думку громади: “Той пан – політик (лис), а простий – псу брат” [2, 93]. Висновок самозрозумілий.

Як і у творах усної народної словесності, лис в епіграмах Братковського наділений такими рисами, як хитрість, підступність, лицемірство. Переважно він фігурує поряд із *зайцями*, що стають жертвами його шахрайства. Тому “Не буде в зайця із лисом бенкетів!”, – стверджує вірш “Світовий звичай” [2, 317-319]. Поет застерігає читача:

Тож, зайцю, лисі обходь ліпше ями,
На лиса втрапиш, пошле тож до брами [2, 169].

Образ *зайця* зазвичай постає уособленням людей простих, тихих, невинних (вірші “Світ” (“Гей, світе, світе...”), “Гості”, “Пеняч”) [2, 125, 189, 357]. Вони, як і вівці, стають жертвами не лише підступності й шахрайства лисів, а й жорстокості вовків.

Утіленням влади та сили виступає в поезіях Д. Братковського образ *лева* (або *левиці*). Найпоказовіший у цьому зв'язку вірш “Ліпше з левом у пустелі, аніж з лихою жінкою”, де лев символізує не лише грізну силу (це видно з назви), а й мудрість, гуманність, яких бракує злій дружині: “Із левом легше, як злу жінку мати” [2, 227]. Помітна також обізнаність поета із середньовічним “Фізіологом”, що змальовує матір-левицю байдужою, недбалою у ставленні до своїх дітей [3, 128]. У творі “Про вольність” цей бестіарний образ набуває негативного забарвлення:

Та ж не левиця у світ їх родила?
Кожному мусить Вітчизна бути мила [2, 57], –

говорить поет про тих поляків, котрі не шанують польської вольності.

Соціальне значення в поезіях Д. Братковського має образ *вола*. Переважно він виступає уособленням важкої примусової праці (“...А зараз каже нужда пасти воли” (“До нужди”) [2, 361]) або жертви несправедливості, ошуканства: “...Вола бо тучать, забити як хочуть” (“Хвала лихому правнику”) [2, 167].

Образ *коня* у віршах Д. Братковського часто використовується для показу жіночої вдачі: добра жінка схожа на хорошого коня, а зла, сварлива подібна до норавливого коня. Тон таких віршів загалом іронічно-гумористичний:

Як люба жінка, візьмеш, може, зваду.
Чини зі злою, як з злим конем, раджу.
Б'єш шкапу злюю, почне взад тягнути,
Злу жінку можеш до шкапи припнути (“Лиха жінка”) [2, 233].

Образ *осла* фігурує у вірші із саркастичною назвою “Хвала послу”. Ця свійська тварина, що традиційно символізує впертість і наполегливість, тут негативно маркована. І хоч у творі використано заперечну конструкцію “Посол – не осел”, але все в цьому вірші – й епітет “бідний”, і дієслово “двиги”, яким сатирично передано непосильність праці посла, і згрубіле слово “фіга” (нічого) – свідчать про те, що образ осла має алегоричне значення і співвідноситься з образом посла:

Посол – не осел, все-бо, бідний, двиги:
І золото й срібла, є ж по-правді – фіга [2, 139].

Смислове наповнення образу *собаки* зрозуміле з уже згадуваної фрази: “Той – пан політик, а простий – псу брат” [2, 93]. У вірші “До турчина” поет уживає звертання-прикладку “собако-турчине” [2, 153], тим самим висловлюючи негативне ставлення до турків-завойовників. У творі “Правда” Д. Братковський протиставляє погляд суспільства на поведінку людей знатних і простих. Перших показано в образі породистого хорта, якому все пробачається, а других – в образі простого собаки (“кудлика”, “кудлая”), якого б’ють за будь-яку провину:

Часто буває: як пси поласують,
Хорту пробачать, кудлая ж кнутують [2, 313].

Образ *свини* у віршах Д. Братковського часто прикладається до постаті пияка. Хміль, викликаний пиятикою, – це “бридка свиня” [2, 333], сам пияк – “свиняка” [2, 329]. Автор навіть пиво зневажає, стверджуючи, що надмірне споживання цього нібито невинного напою веде до морального виродження:

Потужно жлуктять те пиво мазури,
Багато втрапить, як свині до дзюри (“Пиво у Варшаві”) [2, 217].

Широку семантику в поезіях Д. Братковського має образ *кота*: подібно до фольклорного кота, він виступає втіленням миру, домашнього затишку (“Мир”) [2, 267]; надійним охоронцем від різних посіпак (зокрема драпіжних мишей) (“Як має бути на сеймику”) [2, 81-82]. У вірші “Панство в дорозі” стосунки панства й челяді показано за допомогою двох пар зооморфних образів (*кота і мишей, вовка і овець*):

...Немає панства, не шукають тиші [слуги]
Кота немає, то гуляють миші.
Та сум без пана – тижнів нема пару,
Без вовка вівці так бува в кошарі [2, 125].

Із ловитвою котом миші поет порівнює гонитву молодого панства за чинами:

Так фронт отой спить, як кіт бува в тиші
Спить, спробуй лишень побігати, мише! [2, 137].

В образі кота, що муркоче над здобиччю, автор показує людей, незадоволених своїм становищем:

Їсти є, пити, отож є й докука:
Мишу їсть котик, – над мишею мрука [2, 201].

Особливо виразно простежується алегоричне навантаження образів кота й миші у вірші “Зрада в зальотах”, де відображено поведінку частини панства після одруження:

Кіт, як бретельку, піймать хоче мишу,
Так притаїться, що наче й не дише,
Зловить – муркоче котисько, муркоче,
Так молодий пан по шлюбi сокоче.
Панно шляхетна, май певну надію:
Буде з тобою, як з мишею діють [2, 145-147].

Світ птахів також привертає увагу поета. У багатьох віршах збірки фігурують пташині образи, що виступають алегорією світу людського. Так, алегоризоване закінчення має твір “Людина по світі”, де чоловік уподібнюється до птаха, що потрапляє в тенета невлаштованої смерті:

Птах буя, мчиться, літає по світі,
Але раптово потрапить у сіті [2, 127].

Порівнюючи птаха-неробу (пана) та людину, що “в полі жне і піт проливає”, поет віддає свої симпатії останній: смерть-бо першої марна, а другої все-таки ні:

Той неборака в копи жниво зносить,
Цей готовеньку в Бога їжу просить.
Біда тій птасі, хоч вона й буяє:
Як дурно їла, так вона й сконає (“Про птаха неробу”) [2, 203].

Розмаїття пташиного світу асоціюється в митця із соціальною неоднорідністю суспільства, в якому є “орли” і просто “птахи” (“Чим живуть пани” [2, 213]). Часто образи птахів у Братковського слугують для вислову глибоких філософських ідей та думок: про минущість людського віку, в якому роки летять, “як птах” (“Наш вік”, “Світ як зника, глянь з прогностика” [2, 239, 253]); про цінність людського життя на волі (“Світ”, “Приклад покути” [2, 275, 217]).

Світ пташиних образів у віршах поета надзвичайно різноманітний: це свійські птахи (*кури, індик, гуска*) та представники дикої природи (*шуліка, яструб, голуб, сокіл, сова, горобці, солов’ї, ворон, перепілка, пава, дика качка*). Поряд із мирними птахами – *курми (курчатами)* – у віршах Братковського фігурують образи птахів-хижаків – *шуліка, яструб, сокіл, ворон*; перші уособлюють речі духовні, другі – світські (як у поезії “Не змішуй духовних речей і світських” [2, 351-353]); перші осмислюються як невинні жертви, другі – як носії смерті, загибелі (як у вірші “Чортяка по смерті” [2, 301]). Про гонитву за титулами і привілеями йдеться у творі “Привілей”, де придворних осіб зображено як хортів, шулік і яструба [2, 77].

Соціальні і станові протиріччя тогочасного суспільства поет зумів розкрити за допомогою контрастних образів *соловейків і вовків* (“Дивна річ” [2, 107]), *сокола й сови* (“До убогого та пишного” [2, 257]), *горобців і солов’їв* (“Рівність родів” [2, 117]). До надутого *індика* уподібнюється пан, що зловживає вином (“Про надутого з вина” [2, 321]). Образ чудової *голубки* бачимо у вірші “Пристойна дружина” [2, 345].

Особливо цікавий своїм підтекстом твір “Людина-пава”, де людина порівнюється з *павою*, котра здатна будь-кого зачарувати своїм пишним різнобарвним хвостом, хоча при цьому залишається звичайною пташкою. Поет прагне показати складність і неоднорідність людської природи, в якій нерозривно поєдналися краса і потворність, світське і духовне:

Гей, чоловіче, тебе я по-праві
Зміг дорівняти хіба лише паві.
Крила розпустиш і дмешся в цій хвилі,
Гордо на хвіст свій позиркуєш, мило,
Але як глянеш на ноги собі ти,
То серце стане відразу боліти [2, 149].

Менш уживані в поезії Братковського образи земноводних, риб, плазунів, комах. У вірші “Охота скупого” вуж має негативне забарвлення, виступає

символом злих сил, уособленням ворогів. Відтак “В скупого гості вужу в хаті рівні” [2, 79]. Семантику *жаби* розкрито у творі “Автор радить”. Тут поет розвиває думку про те, що польський сейм – це уряд для своїх, а гості (себто православні) теж можуть висунути когось в депутати, однак: “Якщо ти з Волині, надія мала та, / Дасть жаба лапу, коня як кувати” [2, 179].

Образ *рака* переважно фігурує в контексті паремій, які поет вдало вводить у тексти окремих віршів. Так, в епіграмі “Однаково” автор приводить читача до висновку, що не форма визначає зміст, а навпаки, адже людині байдуже, із чого пити – із кришталю чи з простого скла:

Один там трунок і смаком однакий,
В селі чи місті, а раки є раки [2, 171].

Глибокою спостережливістю вирізняється вірш “До підсудка”, де відверто сказано, що в Речі Посполитій судді та їхні помічники ловляться на хабарі, “як на рибу вудка” [2, 63]. Складних реалій української дійсності стосується епіграма “Про приватне на сеймі”, в якій ідеться про те, що польські розлади – тільки біль порівняно з “тяжкою неволею”, бо помститися за кривду може лише вільний, а будучи в неволі, “помститись не можна”. Тому звучить афористичний висновок: “Плавать не буде з води взята риба” [2, 283].

Традиційне у Братковського алегоричне потрактування образів *бджоли* і *трутня*: перша виступає символом чесної праці, другий – споживацького існування за рахунок інших. У вірші “Від бджіл трутні летять смутні” поет показує два типи трутнів: одних – споживачів меду – бджоли проганяють своїми жалами; других – блазнів, які спокушаються хмільним медовим напоєм, – б’ють кийками. Цікавий та дещо несподіваний висновок цього твору:

Хай бджола вип’є, та ж робить для того,
П’є хто надарма, за так б’ють такого [2, 347].

Образ *мухи* в епіграмах Братковського має кілька значень. Найчастіше ця комаха символізує людину, схильну до пиятики (“До простої [горілки]” [2, 329], “Про мухи” [2, 355], “Людина-муха” [2, 137]). Особливо цікавий останній вірш, побудований за принципом художнього паралелізму. Поведінка п’яної людини тут уподібнюється до поведінки мухи:

Як муха на щось сухе натрапляє,
Злетіти змогла б, не легко згибає.
До чарки коли ж крильчата засуне,
Потоне відтак, загине літуня.
Людина отак, сухі мавши справи,
Здорова, якщо з пияком не ставить,
Та в трунку коли до решти заллється,
Як з мухою, так із нею стається [2, 137].

По-філософськи звучать навіть ті твори поета, в яких фігурують *черви* та *хробаки*. В одному з них (“Гріх”) автор запевняє читача, що гріх лише на коротку мить дарує вітху, а потім обертається довічними муками. Задля більшої переконливості сказаного цей висновок подано в алегоричній формі:

Смачний робак був рибі, що на вуді,
За теє рибка смажена-бо буде [2, 339].

У вірші “До позиченого жупана” звучить думка про те, що сутність людини визначається її внутрішнім світом, а не зовнішністю чи намаганням бути подібною до когось. Тому й дивується, не розуміючи цього, людина, що вбралася в позичений жупан:

Але чому я, чому, славний пане,
Черв – не людина у чужім жупані? [2, 355].

Отже, Данило Братковський яскравими бароковими епіграмами демонструє майстерне використання зооморфних образів з метою увиразнення основного ідейно-художнього спрямування своєї збірки. Образи української фауни (свійські та дикі тварини, птахи, земноводні, риби, комахи та ін.) часто набувають алегорично-символічного забарвлення й допомагають унаочнити філософські, морально-етичні, соціально-політичні узагальнення та висновки поета. Бестіарій Братковського показовий для всієї барокової поезії, де важливу роль відіграють підтексти, інакомовлення, алегорично-символічне трактування дійсності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрієнко Л. Естетична сутність і цінність літератури українського бароко // *Дивослово*. – 1997. – № 2. – С. 40-42.
2. Братковський Д. Світ, по частинах розглянутий [Фототипічне видання. Переклад. Джерела. Студії]. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – 464 с.
3. Сліпушко О. Давньоукраїнський бестіарій // *Дніпро*. – 1995. – № 9-10. – С. 124-134.
4. Сліпушко О. Давньоукраїнський бестіарій (звіролов): Національний характер, суспільна мораль і духовність давніх українців у тваринних архетипах, міфах, символах. – К.: Дніпро, 2001. – 144 с.
5. Чижевський Д. Українське літературне бароко: Вибрані праці з давньої літератури. – К.: Обереги, 2003. – 576 с.

Отримано 23 грудня 2010 р.

м. Луцьк

Тетяна Данилюк-Терещук

УДК 398(=161.2):7.046.1

УКРАЇНЬКА НАРОДНА МІФОЛОГІЯ У ФОЛЬКЛОРИСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

У статті розглянуто основні етапи записування, публікації та наукового осмислення української народної міфології у фольклористиці першої половини ХІХ ст.

Ключові слова: романтизм, фольклористика, народна міфологія, демонологія, міфологічні персонажі.

Tetiana Danyliuk-Tereshchuk. Ukrainian folk mythology in folklore studies of the 1st half of the 19th century

The article registers the principal moments in which Ukrainian folk mythology was recorded, published and comprehended by the folklore studies of the 1st half of the 19th century.

Key words: Romanticism, Folk Science, folk mythology, demonology, mythical characters.

Проблема наукового осмислення народної міфології, її образної системи, символіки, регіональних особливостей постійно перебуває в полі зору фольклористів. Р. Кирчів слушно зауважує, що “аналіз зробленого в цій ділянці може бути предметом спеціального дослідження” [7, 9]. Інтерес до основних моментів історії становлення науки та відсутність цілісної студії про етапи